

Een noodzakelijke breuk

Lucas 2:41-51

Over een relatie tussen ouders en kind die onder druk komt te staan, omdat het kind een andere weg gaat dan de ouders voor ogen hebben, gaat dit artikel, waarin het verhaal over de twaalfjarige Jezus in de tempel centraal staat. Een bijbelverhaal dat vertelt van *ontsteltenis* van ouders over wat het kind hen aandoet (2:48), en van *onbegrip* omdat het kind een taal spreekt die de ouders niet goed kunnen plaatsen (2:50). Het mag aan het slot dan niet tot begrip komen - Jezus legt niet uit wat hij bedoelt, zijn ouders vragen niet naar verheldering -, hij maakt zich wel los van hetgeen, waarmee hij bezig was, gaat met hen mee terug naar Nazareth en is hun ondergeschikt. Daarmee mag aan het conflict tussen ouders en kind een einde zijn gekomen, opgelost is het niet.¹

Ik zal mij in dit artikel met name concentreren op het gesprek tussen moeder en kind (2:48-50).² Speciale aandacht gaat uit naar de raadselachtige, eerste woorden, die Jezus in het Lucasevangelie spreekt: 'Wist u niet dat ik moet zijn *en tois tou patros mou*?' (2:49).³ Het is een bekende *crux interpretum*. De literaire structuur geeft mij aanleiding om de oplossing in een andere richting te zoeken dan tot nu toe is gebeurd. Jezus' eerste woorden worden door zijn ouders niet begrepen. Dat brengt mij bij mijn tweede punt: waaruit bestaat het onbegrip?

In de context van wijsheid en begrip

Het verhaal van de twaalfjarige Jezus staat ingeklemd - *inclusio* - tussen twee samenvattende notities (2:40 en 52).⁴ Lucas 2:40 vormt niet het slot van wat de NBV 'Toewijding van Jezus in de tempel' noemt, maar de inleiding op 2:41-51. Lucas 2:52 vormt de afsluiting. We zien hier Jezus volop in ontwikkeling, zoals blijkt uit de manier waarop hij in elk onderdeel wordt aangeduid. In 2:40 wordt hij *paidion* genoemd, dat een verkleinwoord is van *pais* ('kind'), dus 'kindje' (zie ook 2:17 en 2:27). In 2:43 heet hij *ho pais* ('het kind') en in 2:52 maakt de lezer uit de aanduiding 'Jezus' op, dat hij geen kind meer is.

De omramende verzen (2:40 en 52) vormen samen met de tussengelegen scène (2:41-51) één geheel, zoals blijkt uit het thema van de wijsheid dat in alle drie onderdelen voorkomt (*sofia*=wijsheid in 2:40 en 52 en *sunesis*=begrip in 2:47). De wijsheid die Jezus kenmerkt, is opvallend te noemen in het licht van het feit dat hij twaalf jaar is. De aanduiding 'twaalf jaar' (zie ook 8:42) moet begrepen worden als een leeftijd die op overgang van kind naar volwassenheid duidt, zoals blijkt uit het feit dat deze leeftijds aanduiding tussen *paidion* (2:40) en *Iêsous* (2:52) in staat. Kortom, we zien hier een kind dat voor zijn leeftijd uitzonderlijk wijs en verstandig is. Het begrip (*sunesis*) dat het kind Jezus kenmerkt (2:47), staat niet op zichzelf, maar vindt zijn tegenpool in het onbegrip (*ou sunêkan*) van zijn ouders (2:50).⁵ Daarmee wordt een situatie geschetst, omgekeerd aan het conventionele beeld van wijze ouders tegenover een onverstandig kind.

Familie

De wijze waarop de verhaalpersonages aangeduid worden, zorgt voor het beeld van een familie/gezin. In het begin worden Maria en Jozef 'zijn ouders' genoemd (2:41 en 43). In het derde deel van het verhaal is sprake

¹ Verschillende uitleggers schenken specifiek aandacht aan de kritische verhouding tussen Jezus en zijn ouders: E. Schüssler Fiorenza, Luke 2:41-52, *Interpretation* 36 (1982), 399-403; B. Heiningen, Familienkonflikte: Der Zwölfjährige Jesus im Tempel (Lk 2,41-52), in: C.G. Müller (ed.), *"Licht zur Erleuchtung der Heiden und Herrlichkeit für den Volk Israel."* Studien zum lukanischen Doppelwerk. Fs. J. Zmijewski (BBB 151), Hamburg 2005, 49-72.

² Heiningen (Familienkonflikte, 64) noemt de dialoog tussen moeder en kind het hoogtepunt van de scène.

³ Specifiek over Lucas 2:49: P.J. Temple, What Is To Be Understood by *en tois* (Lk. 2,49)? *Irish Theological Quarterly* 17 (1922), 248-263; E.R. Smothers, E.R., A Note on Luke II 49, *Harvard Theological Review* 45 (1952), 67-69; D.D. Sylva, The Cryptic Clause *en tois tou patros mou dei einai me* in Luke 2:49b, *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft* 78 (1987), 132-140; F. D. Weinert, The Multiple Meanings of Luke 2:49 and Their Significance, *Biblical Theological Bulletin* 13 (1993), 19-22; J.B. Cortès & F.M. Gatti, Jesus First Recorded Words (Lk. 2:49-50), *Marianum* 32 (1970), 404-418.

⁴ Zie ook B. van Iersel, The Finding of Jesus in the Temple, *Novum Testamentum* 4 (1960), 161-173, bijz. 162, en M. Wolter, *Das Lukasevangelium* (HNT 5), Tübingen 2008, 146.

⁵ Er wordt door uitleggers vaak gewezen op de buitengewone wijsheid van Jezus (zie o.a. N. Krückemeier, Der zwölfjährige Jesus im Tempel (Lk 2,40-52) und die biografische Literatur der hellenistischen Antike, *New Testament Studies* 50 (2004), 307-319), aan het contrast met het onbegrip van de ouders wordt weinig tot geen aandacht geschonken.

van 'zijn moeder' (2:48 en 51). Als zelfstandig personage, als vader treedt Jozef niet op, maar dat betekent niet dat hij niet voorkomt. Maria brengt hem namelijk naar voren: 'Zie *je vader* en ik, met smart zochten wij naar je'. (De volgorde is ongebruikelijk, zo blijkt uit de volgorde in Joh. 8:16; 10:30; 1 Kor. 9:6 en 15:11, waar 'ik' (*ego*) steeds voorop staat.⁶ 'Je vader' krijgt daarmee een prominente plaats.) In 2:48 wordt hij door zijn moeder aangesproken met 'kind' (*teknon*).

De manier waarop de familieleden getypeerd worden - er is sprake van *zijn ouders*, *zijn moeder* en '*je vader*' - laat zien dat het kind de focus van het verhaal vormt.

Zoeken en vinden

Lucas 2:41-51 bestaat uit drie delen.⁷ Het eerste deel van het verhaal (2:41-45) staat in het kader van de vraag 'Waar is Jezus?' De lezers krijgen het antwoord op die vraag al direct, als verteld wordt dat hij in Jeruzalem achterbleef (2:43). Die kennis hebben Jezus' ouders niet. Zij moeten op zoek om te ontdekken waar hij is. Het derde deel (2:48-51) staat in het kader van de vraag 'Waarom deze zoektocht?' Het antwoord op die vraag krijgt de lezer van de hoofdpersoon zelf (2:49). Het hart van het verhaal, ingeleid met de woorden die in het Lucasevangelie steeds een nieuwe inzet aanduiden: 'En het geschiedde', vindt de lezer in 2:46-47. Narratief gesproken vindt de zoektocht hier zijn einde: zij vinden hem in de tempel, zittende temidden van de leraren.

Het woordpaar 'zoeken en vinden' mag karakteristiek voor het Lucasevangelie genoemd worden. Het thema komt bijna in elk verhaal wel terug. Het meest uitgebreid gebeurt dat in Lucas 15, waar het woordpaar nog diverse aanvullingen krijgt: het zoeken en vinden *van het verlorene* als ook *de blijdschap*, als het verlorene gevonden is, en de hoop dat ook anderen zich daarover *mee* zullen *verblijden*. Ook in 2:41-54 speelt het woordpaar een grote rol.⁸ Het vormt de ruggegraat van de vertelling. Het aspect van het *zoeken* (*zêteô*) domineert beide omliggende delen: in 2:41-45 gebeurt dat narratief, in 2:48-51 discursief. Van vinden (*heuriskô*) is sprake in het centrum (2:46-47). Waar je zou verwachten te horen van blijdschap, om het vinden van de ('verloren') zoon, daar wordt in 2:48 verteld dat zij, als ze hem zien, geheel van slag zijn.

Woordenwisseling tussen moeder en kind

In hetgeen Maria zegt, krijgt de lezer de emotie te horen, waarvan in 2:48 sprake was: 'Kind, waarom heb je ons alzo gedaan? Zie, je vader en en ik, met smart zochten we je.' Maria's reactie is zeer herkenbaar. Mark Coleridge spreekt van een reactie die 'completely conventional' is.⁹ Elke ouder die zijn kind wel eens kwijt was, weet waar Maria het over heeft. Je bent dodelijk ongerust waar hij/zij uithangt, ongelooflijk blij, als je je verloren kind weer gevonden hebt, maar ook van slag. Je wilt zoals Maria weten waarom het kind zijn eigen gang is gegaan.

Na 1:34 stelt Maria opnieuw een vraag. Toen was het 'Hoe?' nu is het 'Waarom?' In 1:34 diende Maria's vraag om de vreemdheid te accentueren van wat beloofd was, in 2:48 accentueert de vraag de vreemdheid van wat er is gebeurd. In beide gevallen leidt haar vraag tot raadselachtige woorden waar het om de verklaring gaat: van Gabriël in 1:35-37 en van Jezus in 2:49. In beide gevallen openbaren de woorden Jezus' identiteit. De bode duidt hem als de zoon van God (1:35). In 2:49 duidt hij zichzelf impliciet aan als 'zoon/kind van God'.¹⁰

Waarom dit gesprek plaatsvindt? Dat heeft van doen met het feit dat de conventies door Jezus verstoord zijn. Normaal was het kind gewoon mee teruggegaan met zijn ouders. Aangezien dat niet gebeurt, is gesprek/uitleg nodig. Dat is wat hier gebeurt. Maria kan zelf geen verklaring geven voor het gedrag van haar kind. Gezien haar vraag verwacht ze van hem het antwoord. En dat antwoord krijgt ze ook. Voor het eerst hoort de lezer Jezus zelf spreken. Maria's vraag mocht dan logisch en herkenbaar zijn, dat is geenszins het geval bij Jezus' antwoord. Coleridge spreekt zelfs van een 'unreasonable and unnatural, even priggish or impertinent' antwoord.¹¹ Met twee vragen 'countert' Jezus zijn moeder. Uit zijn vragen klinkt verbazing dat zij hem zochten. Ook de tweede vraag ('wist u niet') veronderstelt dat zij het eigenlijk wel konden weten ('u

⁶ H.J. de Jonge, Sonship, Wisdom, Infancy: Luke II.41-51a, *New Testament Studies* 24 (1977-1978), 317-354, bijz. 330.

⁷ W. Eckey (*Das Lukasevangelium Unter Berücksichtigung seiner Parallelen. Teilband I 1,1-10,42*, Neukirchen-Vluy 2004, 171) komt tot een vierdeling: I. 41 (Äußere Einleitung), II 43-45 (Innere Exposition), III. 46-49 (Zentrum), IV 50-52 (Schluß). Zijn indeling stemt niet overeen met de daarop volgende inhoud (41, 42-45, 46-50, 51-52).

⁸ Vgl. N.A. Schuman, *Een reisverhaal. Leesoefeningen in Lucas*, Den Haag 1981, 34.

⁹ M. Coleridge, *The Birth of Lukan Narrative. Narrative als Christology in Luke 1-2* (JSNT.SS 88), Sheffield 1993, 198.

¹⁰ Ik volg in deze alinea Coleridge (*The Birth*, 198).

¹¹ Coleridge, *The Birth*, 199.

kon toch weten'). In deze vraag komt tot uitdrukking dat achter dit achterblijven in Jeruzalem een 'moeten' (*dei*) schuilgaat.

Lucas 2:49 in vertaling

Aan de verscheidenheid in vertalingen moge duidelijk worden dat de Griekse tekst van 2:49 niet eenvoudig is. Een aantal Nederlandse vertalingen op een rij:

'Wist gij niet dat ik bezig moet zijn met de dingen mijns Vaders?'	NBG-vertaling 1951
'Wist gij dan niet dat ik zijn moet in de dingen van mijn vader?'	Oosterhuis/Van Heusden 2007
'Wist je niet dat ik zijn moet in wat van mijn Vader is?'	Naardense Vertaling
'Wist u niet dat ik in het huis van mijn Vader moest zijn?'	Nieuwe Bijbelvertaling
'Wisten jullie niet dat ik bij mijn Vader moest zijn?'	Willibrordvertaling
'U wist toch wel dat ik moet zijn waar mijn Vader is.'	Groot Nieuwsvertaling

Problemen

Na de voorgaande zin met daarin het verbum 'zoeken' kan de lezer eigenlijk niet van iets anders uitgaan dan dat in 2:49c de plaats tot uitdrukking gebracht wordt waar de jongen te vinden was. Vertalingen zoals van het NBG 1951 (en ook van Oosterhuis/Van Heusden?) acht ik dan ook niet juist. De NBG-vertaling 1951 heeft nog een ander probleem. De inhoud van het leergesprek krijgt in 2:46-47 geen enkele aandacht.¹² Dat het in 2:49c dan ook over de inhoud van het leergesprek zou gaan, lijkt mij dan ook niet waarschijnlijk. De vertaling van de NBV met 'in het huis van mijn Vader' brengt me tot de vraag waarom Lucas zo'n onheldere formulering gebruikt, waar hij in dat geval ook gewoon had kunnen zeggen *en tōi oikōi tou patros mou* (vgl. 19:5 'vandaag moet ik in uw huis zijn'). Daarbij, de vertaling met het enkelvoud 'huis' doet geen recht aan het meervoud *tois*.¹³

Op weg naar een vertaling

Probleem van de meeste vertalingen is dat ze een helderheid scheppen die er niet is.¹⁴ Een goede vertaling dient recht te doen zowel aan de onhelderheid als aan de dubbelzinnigheid van de tekst. De onhelderheid zit in het bijzonder vast op *en* (prepositie) *tois* (lidwoord). Diverse exegeten zien hier een ellips. Na het lidwoord zou een nomen ontbreken dat een lezer zelf dient aan te vullen. Een lidwoord zonder daarop volgend nomen kan echter ook de betekenis hebben van een aanwijzend voornaamwoord. In de vertaling dient tot uitdrukking te komen dat het om een meervoudsvorm gaat. Het voorzetsel *en* (in combinatie met het lidwoord *tois*) wordt op twee verschillende manieren begrepen: lokaal-zakelijk (*in*) of instrumenteel (*met*). Er is echter nog een derde mogelijkheid. Deze hangt samen met de vraag of het lidwoord (*tois*) zakelijk op te vatten is (zoals 'dingen' of 'huis') of persoonlijk. De vertalingen kiezen voor een zakelijke opvatting, maar men kan ook aan personen denken. Het lidwoord kan ook functioneren als aanwijzend voornaamwoord, naar een persoon verwijzend (o.a. Luc. 1:29; 3:13; 4:40, 43; 5:33, 34; 6:10; Rom. 16:10 en 11).

Alvorens met mijn vertaling te komen, moet het punt van de dubbelzinnigheid nog ter sprake komen. Alle vertalingen hebben *patros (mou)* met een hoofdletter ('van mijn Vader') weergegeven. Deze term is echter dubbelzinnig. Maria sprak eerder over 'je vader en ik'. Als Jezus daarna het woord 'vader' gebruikt, zal een lezer van de Griekse tekst zich afvragen om wie het nu gaat. Het woord 'vader' wordt in een setting (Jeruzalem) gebruikt, waarin vader Jozef nu juist absent is.

Mijn vertaling van Lucas 2:49 'Wist u niet dat ik moet zijn onder die van mijn vader?' Voordeel van deze vertaling is enerzijds dat door *patros (mou)* met een kleine letter ('van mijn vader') weer te geven de dubbelzinnigheid niet onmiddellijk opgeheven is, en anderzijds dat de lezer geen helderheid heeft inzake de vraag hoe *Jezus* de mensen noemt, die door de verteller in 2:46 zijn aangeduid als 'leraren'.

Vertaling

40 Het kindje groeide en werd krachtig, vervuld met wijsheid

¹² Zie ook W. Eckey, *Das Lukasevangelium*, 173.

¹³ De vaak aangehaalde teksten die als bewijs moeten dienen (Gen. 41:51 (LXX); Est. 8:2 (LXX); Rom. 16:10 en 11), overtuigen geenszins. Bij de gebruikte meervoudsvorm (overigens in Gen. en Est. (*pantōn tōn*) ook geen exacte parallel) kan ook aan mensen gedacht worden.

¹⁴ Vgl. W. Weren, Lucas in de Nieuwe Bijbelvertaling, *Tijdschrift voor Theologie* 45 (2005), 75-87, bijz. 79. In navolging van M.-J. Lagrange verstaat Weren verstaat *einai en tois tou patros mou* als 'bij mijn vader zijn', waarmee hij zelf de onhelderheid van *en tois* opheft.

En de genade van God rustte op hem.

- 41 En zijn ouders gingen jaarlijks naar Jeruzalem voor het feest van het Pascha.
42 En toen hij twaalf jaar geworden was,
43 toen zij opgingen naar de gewoonte van het feest
44 en de dagen voleindigd waren,
bleef het kind Jezus bij hun terugkeer in Jeruzalem achter,
En zijn ouders hadden er geen kennis van.
44 Omdat zij meenden dat hij in het reisgezelschap was,
gingen zij één dagreis ver
en zochten (overal) naar hem onder de verwanten en bekenden.
45 En omdat zij (hem) niet vonden,
keerden zij terug naar Jeruzalem (overal) naar hem zoekend.
- 46 En het geschiedde na drie dagen
dat zij hem vonden in de tempel,
zittend temidden van de leraren en naar hen horend en hen bevraged.
47 Allen die naar hem hoorden, stonden versteld over zijn begrip en antwoorden.
- 48 En toen zij hem zagen,
waren zij geheel van slag af.
En tegen hem zei zijn moeder:
"Kind, waarom heb je ons alzo gedaan?
Zie, je vader en ik, met smart zochten wij je."
49 En hij zei tegen hen:
"Waarom is het dat u mij zocht?
Wist u niet dat ik onder die van mijn vader moet zijn!"
50 En zij begrepen het woord niet dat hij tot hun sprak.
51 En hij daalde met hen af
En hij kwam te Nazareth.
En hij was hun ondergeschikt.
En zijn moeder bewaarde al de woorden in haar hart.
52. En Jezus bleef toenemen in de wijsheid en lengte en genade bij God en mensen.

Literaire structuur

Een bevestiging van mijn lezing om onder *tois* ('die') geen zaken, maar personen te verstaan vind ik in de literaire structuur van 2:41-51.¹⁵

- A gingen (*eis*)(41)
B opgingen (42)
C en zijn ouders wisten het *niet* (43)
E en zij *zochten* hem onder de (*en tois*) verwanten van en bekenden (44)
F *zoekend* hem (45)
G En het geschiedde na drie dagen dat ze hem vonden (46-47)
F' *zochten* je (48)
E' waarom is het dat u mij *zocht*?
wist u niet dat ik moet zijn onder die (*en tois*) van mijn vader (49)
C' en zij begrepen *niet* (50)
B' daalde af met hen (51a)
A' kwam (*eis*)(51b)

Lucas 2:49 (E') correspondeert namelijk met 2:44 (E). Het draait in beide verzen om *zoeken*. In 2:44 is dat een zoeken onder personen (verwanten en bekenden). Dat geeft mij aanleiding om te denken dat ook in 2:49

¹⁵ H.J. de Jonge (Sonship, 339) komt tot een iets andere structuur (vgl. J. de Heer, *Lucas/Acta. De oorsprongen van het geloof*, Zoetermeer 2006, 212).

aan personen gedacht moet worden. Deze gedachte wordt nog versterkt door het feit dat beide verzen een zelfde grammaticale formulering kennen (*en tois*).

Het onbegrip

Op de twee vragen van Jezus komt geen antwoord van de ouders. Dat wekt geen verbazing, aangezien zij zijn woorden niet begrijpen (2:50). De vraag is waaruit het onbegrip bestaat? Voordat ik op die vraag verder inga, moet erop gewezen worden dat het thema van het onbegrip met betrekking tot Jezus' handelen en spreken op belangrijke punten in het Lucasevangelie terugkeert: in 9:45, na de tweede lijdensaankondiging, in 18:34 na de derde lijdensaankondiging en in 24:25, wanneer Jezus' weg wordt uitgelegd. In 2:49 en 24:25 betreft het onbegrip de weg die Jezus gegaan is en die getypeerd wordt door *dei* ('moet'). In 9:45 en 18:34 is het onbegrip over de weg die Jezus zal gaan.

Het onbegrip zit naar mijn idee toch met name in de noodzakelijkheid (*dei*) van de weg die Jezus hier gaat. Daarbij is het van belang om op te merken dat deze noodzakelijkheid met zich mee brengt dat Jezus niet met zijn ouders meegaat, maar een eigen weg gaat, tot uitdrukking komend in het achterblijven in Jeruzalem. Het brengt ons bij de kwestie van de loyaliteit die door het woord 'vader' aan de orde komt. Zowel moeder: 'Zie, je vader en ik, met smart zochten we je' (2:48) als kind: 'Wist u niet dat ik onder die van mijn vader moet zijn?' (2:49) gebruiken het woord. Dat met *patêr* in 2:50 niet dezelfde bedoeld kan zijn als in 2:49 moge duidelijk zijn uit het feit dat deze zin moet verklaren waarom Jezus achterbleef in Jeruzalem en niet met zijn vader en moeder meeging.¹⁶ Zijn achterblijven in Jeruzalem vindt zijn verklaring in het feit dat hij zich onontkoombaar verbonden weet met 'die van mijn vader'.

Waar de verteller in 2:46 over 'leraren' spreekt, daar noemt Jezus hen 'die van mijn vader'. De aanduiding mag dan vaag zijn, het gebruik van het woord 'vader' suggereert zoon- of kindschap, in elk geval van Jezus zelf ('mijn vader'). Hij mag zichzelf in relatie tot God als een kind/zoon van zijn Vader zien, 'die' (*tois*) ziet hij ook in relatie tot Hem, zoals blijkt uit de genitief *tou patros mou* ('van mijn vader'). Jezus' tweede vraag maakt duidelijk dat hij zichzelf ziet als één van hen, overeenkomstig het beeld van 2:46: Jezus gezeten temidden van de leraren. Als een lezer aan *tois* ('die') toch invulling wil geven, dan zal het niet merkwaardig aandoen, wanneer hij aan *teknois* ('kinderen') denkt. Op verschillende plaatsen in Lucas is sprake van vader(s) en kinderen (1:17; 2:48; 3:8; 11:13; 14:26; 15:29-31; 16:24-25). Wat Jezus laat horen, is dat hij hier in Jeruzalem deel uitmaakt van een andere, nieuwe familie, een familie rondom Hem die hij 'mijn Vader' noemt. Waar Jezus aan het *einde* van de proloog God 'mijn vader' noemt, daar noemt God hem aan het *begin* van zijn optreden, bij de doop, 'mijn zoon' (3:21-22). Daarmee krijgt het spreken van Jezus in 2:49 bij de doop vanuit de hemel bevestiging (3:21).

Aan het slot van de proloog (1:5-2:51) wordt duidelijk dat het gaan van de weg van de Vader, noodzakelijkerwijs een breuk met het ouderlijk huis impliceert¹⁷, zoals dat ook zal gelden voor zijn leerlingen (5:11; 18:29, vgl. 9:61 en 14:25-26). Dat hij zich vervolgens aan zijn ouders onderschikt (2:51), heeft ermee te maken dat de tijd van zijn openbaar optreden nog niet is aangebroken.¹⁸

=====

Een kortere versie van dit artikel (met minder noten en een kortere tekst) verscheen in *Interpretatie. Tijdschrift voor bijbelse theologie* 17,8 (2009), 20-22

¹⁶ Contra A. Soeting, De dingen van God of van Jozef? Een exegetische vraag bij Lucas 2:49, *Interpretatie* 12/8 (2004), 7.

¹⁷ Contra J. de Heer (*Lucas/Acta*, 219) die zegt dat die twee, het ouderlijk en het goddelijk gezag, elkaar niet principieel uitsluiten.

¹⁸ Vgl. Heininger (Familienkonflikte, 55): 'Der (.....) Konflikt ist zwar grundsätzlich, aber zum gegenwärtigen Zeitpunkt des Evangeliums doch nur vorläufig, insofern sich Jesus mit der Rückkehr nach Nazaret wieder den geltenden Norm, die jetzt eine Familiennorm ist (V. 51: *ên hupotassomenos*), einfügt.'